Чого ніяк не може досягти цивілізація — це забезпечення людей достатньою кількістю роботи. В кам'яному віці людина, наскільки можна тепер гадати, не сиділа склавши руки. Коли вона не була заклопотана пошуками чогось на обід, потім споживанням цього обіду, а далі пообіднім сном, вона за допомогою дрюка запопадливо виганяла з навколишньої місцевості осіб, які, на її погляд, були чужорідним елементом. Здорова людина палеолітичної ери зневажала б Кобдена[1] не менше, ніж сам містер Чемберлен. Вона вкрай неохоче терпіла чужоземців. В уяві вона постає як особистість хоч і не вельми інтелектуальна, зате така енергійна, що це годі навіть уявити в нашу занепадницьку добу. То вона сидить на пальмі й шпурляє кокосові горіхи у свого ворога, а то, дивись, уже на землі й кидається каменюками та вивернутими пеньками. А що обидві сторони мали досить міцні черепи, суперечка хоч-не-хоч ставала тривалою і запеклою. Причому деякі мовні звороти, що тепер втратили будьякий конкретний сенс, тоді мали вельми реальне значення.

Коли, приміром, політик палеолітичної ери заявляв, що "розчавив свого критика", то малося розуміти, що він і справді таки розчавив його, скинувши на нього дерево чи здоровенну брилу землі. Коли говорилось, що один передовий представник первісного суспільства "знищив свого опонента", то родичам і друзям "опонента" ставало байдуже до нього — адже його вже не існувало, та й квит. Окремі рештки його ще можна було розшукати, але більшість тілесних останків була безнадійно розрізнена. Якщо прихильники певної печерної людини повідомляли, що їхній проводир "притис до стіни супротивника", то це не були пусті хвастощі перед дрімотною аудиторією в складі шістнадцятьох друзів та одного репортера. Це означало, що він тепер міг ухопити свого суперника за ноги й досхочу волочити по печері, внаслідок чого від нього лишалося тільки мокре місце.

Старовинні приклади "демпінгу"

Траплялося, що та чи інша печерна людина, побачивши, як з року в рік меншає урожай горіхів у околиці, вирішувала емігрувати. Політики навіть у ті далекі часи міркували не завжди логічно. Отож таким чином ролі мінялися. Оборонець вітчизни сам ставав чужорідним елементом і здійснював "демпінг" своєї власної особи там, де його зовсім не потребували. В давнину політичні дебати саме своєю простотою і приваблювали: навіть дитина, й та могла б зрозуміти, що до чого. Взяти хоча б найревніших послідовників державного діяча палеолітичної ери, то й вони теж не мали ані крихти сумніву щодо значення його слів. Скінчивши суперечку, того, котрий "здобув моральну перемогу", недбало відкидали вбік або ж ховали тут таки на місці,— залежно від смаку справжнього переможця. В самій же суперечці наставала перерва до тієї пори, поки не підростало наступне покоління.

Все це, можливо, діяло на нерви, зате допомагало збавляти час. Цивілізація породила цілу верству суспільства, єдиним клопотом якої є дозвілля. Для молоді грати й забавлятись — природна річ: молодий дикун тішиться на свій лад, лоша скаче, овечка вибрикує. Але людина — єдина істота, що грається, стрибає і вибрикує навіть у поважному віці. Побачивши на вулиці літнього бородатого цапа, який вистрибує, немов козеня на лужку, ми б подумали, що він з'їхав з глузду. А проте нас, людей, збираються тисячні натовпи, щоб дивитись на гру статечних леді та джентльменів, як вони стрибають за м'ячем, звиваються в найдивовижніших рухах, летять стрімголов і падають одне на одного. І в нагороду за це ми обдаровуємо їх щітками в срібній оправі та парасольками з золоченими ручками.

Ось уявіть собі, що якийсь учений з далекої величезної зірки став розглядати нас крізь збільшувальне скло, як ото ми розглядаємо мурашок. Наші розваги його б ошелешили. Найрізноманітніших розмірів і фасонів м'ячі, починаючи від дрібненьких барвистих кульок, що ними бавляться діти, й до пушболу, зробилися б об'єктом нескінченних наукових дискусій. "Що це таке? Чому ці чоловіки й жінки раз у раз штовхають і хапають м'ячі, де тільки їх не побачать? Чому вони завжди ганяють за цими м'ячами?"

Спостерігач з далекої непорушної зірки став би твердити, що м'яч — це якась нечестива зловорожа істота, запеклий ворог людського роду. Бачачи наші крикетні майданчики, тенісні корти, поля для гольфа, він дійшов би висновку, що певній частині людей доручено боротися з м'ячем в ім'я інтересів усього людства.

"Ці обов'язки,— доповідав би він,— покладено головним чином на більш розвинених представників людинокомах, саме на тих, які порівняно з іншими рухливіші й яскравіші забарвленням".

Гра в крикет за спостереженнями з непорушних зірок

"Їх утримують і годують, очевидно, тільки задля цієї мети. Як показують мої спостереження, жодної іншої роботи вони, здається, не виконують. Завдання цих спеціально відібраних і витренованих істот — гасати по земній кулі в пошуках м'ячів. Тільки-но їм щастить де-небудь запопасти м'яча, вони силкуються його знищити. Однак живучість цих самих м'ячів просто разюча. Існує різновид середніх розмірів, червоного кольору, на знищення якого потрібно цілих три доби. Коли знаходиться м'яч такої породи, з усіх кінців країни звозять спеціально витренуваних бійців. Прибувши якомога швидше, вони відразу готові кинутись у бій, який відбувається в присутності величезного людського стовпища. Число бійців з невідомих причин не повинне перевищувати двадцяти двох. Кожен з них по черзі хапає здоровий дрючок і ганяється за м'ячем, поки той літає вище чи нижче в повітрі. Наздогнавши м'яча, боєць щосили вперіщує по ньому дрючком. Коли боєць знемагає і вже неспроможний бити по м'ячу, він кидає зброю і забігає в намет, де великими дозами якогось невідомого мені трунку його приводять до тями. Покинуту зброю тим часом підхоплює інший боєць, і битва триває без будь-якої перерви. М'яч відчайдушно поривається заховатись від переслідувачів, але його щоразу ловлять і повертають назад на поле битви. Як свідчать мої спостереження, м'яч навіть не пробує дати відкоша: єдина його мета — уникнути переслідування. Деколи,— щоправда, я не знаю, зумисне чи ні,— трапляється, що м'яч завдає тілесної шкоди своїм катам, а частіше котромусь із глядачів. В таких

випадках м'яч поціляє звичайно в голову або живіт, які, судячи з наслідків, є найвразливішими місцями в супротивників м'яча. Ці невеликі червоні м'ячі розмножуються, як можна гадати, під впливом сонячного тепла, оскільки в холодну пору вони зникають, а натомість з'являються м'ячі значно більшого розміру. Щодо цих других м'ячів, то бійці поборюють їх ударами ніг і голови. А іноді вони намагаються роздушити такий м'яч, навалюючись на нього цілим гуртом (десь так близько дванадцяти бійців).

Інший ворог людського роду,— як на вигляд, зовсім нешкідливий,— це невеликий білий м'яч, напрочуд верткий і лукавий. Він живе в піщаних місцевостях біля приморських пляжів і на відкритих лужках поблизу великих міст. Переслідує його червонолиця черевата комаха, що з надзвичайною запеклістю і люттю завдає по ньому ударів довгою палицею, окутою важким металом. Від одного удару бідолашне маленьке створіння відлітає вбік мало не на чверть милі. Організм цього м'яча на диво міцний, бо після удару він падає на землю майже без ніяких ушкоджень. Округла істота, що її супроводить дрібніша комаха, яка несе запасні палиці, і далі бігає за м'ячем. М'ячеві — завдяки його надзвичайній мініатюрності — часом щастить сховатися від переслідування, хоча сліпучо-білий колір шкіри м'яча скоро виказує, де він. Втративши тимчасово м'яч із поля зору, округла істота проймається несамовитою люттю і починає дико стрибати. З безтямним кровожерним гарчанням вона гамселить по всій рослинності навкруг. Інколи, зопалу промахнувшись, вона б'є палицею по повітрю і важко падає або ж замість м'яча вдаряє по землі, і її зброя розлітається на друзки. В таких випадках спостерігаємо цікаву річ: решта присутніх комах затуляє правою рукою рот, відвертається і розгойдується з боку на бік, наповнюючи повітря чудними звуками, схожими на гелгіт. Поки що мені не ясно, чи слід розглядати це як вираз співчуття їхньому товаришеві, що не поцілив м'яча, чи як ритуальне благання, щоб боги наступного разу більше допомогли невдасі. Що ж до того, хто завдав невлучного удару, то він простягає до неба руки з міцно стиснутими кулаками й промовляє, очевидно, якусь подобу молитви, складену спеціально для такої нагоди.

"Нащадок усіх віків". Його спадщина

В такому самому дусі зоряний спостерігач описує наші партії в більярд, змагання з тенісу, крокет. Напевно, йому й на думку не спадає, що певна частина роду людського, оточеного Нескінченністю, свідомо присвячує своє життя вбиванню часу. Один мій приятель, культурна людина середнього віку, магістр мистецтв, випускник Кембріджа, запевняв мене цими днями, що, попри весь його життєвий досвід, найбільшу втіху йому досі дає вдала подача тенісного м'яча. Трохи дивний коментар до історії нашої цивілізації, хіба ні? Отже, "співці пісні свої проспівали, будівничі будівлі звели, мрії художників плоттю стали". Самовіддані борці за думку й волю поклали на вівтар своє життя, крізь морок неуцтва пробилося знання, цивілізація десять тисяч років боролася з варварством, і кінець кінцем досягла... уявляєте, чого? Того, що для заможного джентльмена двадцятого сторіччя, нащадка всіх віків, найвищу радість у житті становить удар по м'ячу уламком деревини!

Людська енергія, людські страждання — все це виявилось даремним. Їй-богу, щоб оце так увінчати людське щастя, зовсім не треба було такого тривалого шляху й такої великої витрати енергії. Чи саме так це задумано? Чи на правильній ми дорозі? Дитячі ігри набагато мудріші. Ганчір'яна лялька — принцеса. В замку з піску живе велетень. В цих іграх є буяння уяви. Вони чимось пов'язані з дійсністю. Тільки дорослу людину може задовольнити безнастанна вовтузня з м'ячем. Більшості людства судилась така безперервна й виснажлива праця, що вона просто неспроможна розвивати свій мозок. Цивілізація призвела до того, що лише невелика привілейована меншість може тішитись дозвіллям, без якого робота думки немислима. І яка ж відповідь цього привілейованого класу?

Ось вона:

Хіба це "чесна гра"?

"Ми навіть пальцем не ворухнемо задля світу, який нас годує, одягає, дає нам розкоші. Все своє життя ми тільки й того, що перекидатимемось м'ячами, дивитимемось, як інші їх кидають, сперечатимемось один з одним, як кидати їх краще".

Ну, а хіба ж це — якщо висловитись їхнім світським жаргоном — "чесна гра"?

Але найдужче дивує інше: саме те, що знесилена працею частіша людства, яка відмовляє собі в усьому, щоб утримати їх у неробстві, ще й схвалює таку їхню відповідь. "Телепень-спортсмен", "нероба" — улюбленець народу, його герой, його ідеал.

А проте, може, я все це кажу лиш через заздрощі. Адже я сам ніколи не був особливо спритним, підкидаючи м'ячі.

[1] Кобден, Річард (1804–1865) — англійський політичний діяч, що очолював прихильників вільної торгівлі ("фрітредерів").